

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

UN ELEMENT DE CEREMONIAL MEDIEVAL: „SĂRUTATUL PAPUCULUI“

SORIN IFTIMI

Ori de câte ori abordăm problema relațiilor dintre Țările Române și Imperiul Otoman de după „vârsta eroică“, ne revine involuntar în memorie imaginea domnilor noștri care, prosternați, *sărutau papucul sultanului*, gest de supunere considerat dezonorant pentru un principe creștin. Acest clișeu, înfiripat cu prea multă ușurință, din insuficienta cunoaștere a izvoarelor epocii, împletită cu o anumită lipsă de perspectivă istorică, se dovedește a fi nefiresc de persistent. Articolul de față își propune înlocuirea imaginii deformate amintite mai sus cu o alta, cristalizată în urma studierii atente a surselor documentare medievale.

Acest demers a devenit posibil mai ales datorită faptului că în ultimele decenii turcologii au reușit să editeze cele câteva volume de documente și cronici turcești privitoare la Țările Române ¹.

Ceremonialul depunerii *omagiului* către Înalta Poartă a cunoscut o evoluție continuă de-a lungul secolelor. Inițial, domnii români nu făceau deplasarea la Constantinopol, firmanul și însemnele investiturii fiindu-le trimise în țară. Cele mai vechi știri despre depunerea omagiului către sultan se referă la Vlad Țepeș. Potrivit cronicilor turcești contemporane evenimentelor, în anul 1456 el a venit la Pragul Împărăției pentru a *săruta mâna* padișahului (și nu piciorul). Același gest este repetat de domnul muntean câțiva ani mai târziu ². În veacul XVI, practica obișnuită a curții otomane pare să fost aceeași: *sărutul mâinii* ³. Spre sfârșitul secolului, la 1592, domnul Moldovei, pleca la Poartă

¹ Pentru tema abordată aici, vezi în special Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455-1774, 1976, 441 p; Idem, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*. (sfârșitul sec. al XVI-lea – începutul sec. al XIX-lea), 1980, 444 p.

² Orudj Bin Adil, *Cronicile dinastiei otomane* (redactată în secolul al XV-lea), în M. Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române (extrase)*, vol. I, p. 60.

³ La 1529, Ioan Zăpolya s-a prezentat la Poartă pentru a săruta mâna padișahului, după Mustafa Gelalzade, *Păturile sociale și slujbele în Imperiul Otoman*, Ibidem, p. 269. Sangiacheii, mărzaccii și principii creștini seoseau la Divan în 1538, pentru a săruta mâna sultanului. *Ibidem*, p. 268.

pentru a săruta *mâna* sultanului și nu piciorul⁴. Cronicarul Radu Popescu consemna la sfârșitul veacului XVII faptul că la beciul Munteniei „au venit un capugi de la Poartă de l-au chemat să meargă să sărute *mâna* împăratului, de domnie”⁵.

Începând însă chiar din acest secol, ceremonialul vizitei la Poartă pare a câștiga în pompă, devenind tot mai sofisticat, cu deosebire în epoca fanariotă. Cei care s-au apropiat de această temă au evidențiat ritualul foarte complicat prin care se făcea investitura domnilor români, scenariul respectiv desfășurându-se pe durata a mai multor zile. Esențială rămâne, totuși, vizita la sultan, pentru depunerea omagiului. În limbajul cronicilor noastre, se spunea că domnul se deplasa pentru „*sărutarea poalei împărătești*”, fie că acesta se numea Matei Basarab, Gheorghe Ștefan⁶ sau Gheorghe Duca⁷. Aceeași formulă o regăsim uneori în cronicile otomane contemporane, în timp ce documentele turcești consemnează faptul că domnul, intrând în sala tronului sultanului, „și-a plecat fața pentru slujire”. Chiar scrisorile domnești către sultan se închidau, încă din veacul XVI, de la Petru Rareș, cu formula retorică „ne plecăm la pământul de sub picioarele Mărici-Tale, Preafericitul Padișah”⁸. Demn de subliniat este că *nu am întâlnit nicăieri în izvoarele otomane publicate la noi vreo mențiune explicită privind sărutul piciorului sultanului de către domniii români*.

Pentru secolul al XVIII-lea, în special, s-au păstrat relatări ce abundă în detalii privind ceremonialul primirii domnilor la Poartă, cum ar fi cele ale lui Dimitrie Cantemir, din *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman* sau din *Descrierea Moldovei*, cele datorate logofătului Ghiorgachi, din vestita sa *Condică de ceremonii*, sau cele publicate de H. Dj. Siruni în lucrarea sa *Domniii români la Poarta Otomană*⁹.

Dintre toate momentele ceremonialului, cel care ne interesează direct aici, este și cel mai palid reflectat în izvoare, deoarece de la acel moment publicul

⁴ *Cronica lui Selaniki Mustafa efendi* (1563-1603), *Ibidem*, p. 364. La 1592, un Aron vodă, fiul lui Alexandru, „a plătit dările, a distribuit darurile, a îmbrăcat biirik, a sărutat mâna și a plecat”, vezi H. Dj. Sirunj, *Domni români la Poarta Otomană*, București, 1941, p. 364.

⁵ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Românești*, (ediție Const. Grecescu), 1963, p. 335.

⁶ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, 1958, p. 101, 179, 180; vezi și 112, 181; H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 86, nr. 169, „*damen-bus*”, ceremonia care consta în a săruta *poala robei*, mai ales a marelui vizir. Veșniântul respectiv avea marcat un loc anume, unde se depunea sărutul. (cf. Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, vol. I, p. CI.XXIV).

⁷ *Cronica anonimă a Moldovei*, Pseudo-Amiras, București, 1975, p. 51.

⁸ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, nr. 5, referitor la Ștefan cel Mare (1480-1481); nr. 15, cu privire la Petru Rareș (1530-1531) ș.a.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 1973; Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonii. Condică lui Ghiorgachi*, 1939; H. Dj. Sirunj, *Domniii români la Poarta Otomană* 1941.

era exclus, numărul participanților fiind foarte limitat. Din numeroasa suită care își însoțea pe domn la Țarigrad doar trei-patru boieri erau admiși alături de acesta în audiență la sultan¹⁰. Din partea otomană participarea era la fel de exclusivistă, mai ales în perioada mai veche, ea putând fi restrânsă la persoana sultanului, la aceea a marelui vizir, care intermedia între domn și padișah, un translator și cei doi capugi-bași. Astfel stând lucrurile, omagiul propriu-zis se petrecea, adesea, sub pecetea tainei, foarte puțini fiind cei care ar fi putut lăsa relatări scrise cu valoare de sursă primară, despre acest moment. Există, totuși, la autorii amintiți mai sus asemenea mărturii. Principele Cantemir, el însuși trecând printr-o astfel de experiență, cu ocazia primirii tronului Moldovei, la 1710, consemnează că viitorul domn era introdus la sultan de doi capugi-bași care îl sprijineau de subțiori : când ajung în pragul divanului, așezându-l pe sine să plece capul până la pământ, lucru pe care îl face și la pasul al treilea și la al șaselea. În cele din urmă rămâne stând în picioare în mijlocul divanului care nici nu este prea mare¹¹. Retragerca se făcea mergând de-a îndărătălea, cu aceleași trei reverențe. Nici aici și nici în alte surse nu se afirmă că domni români ar fi sărutat papucul sultanului. Doar Gheorgachi, logofătul al doilea, relatează, ca martor ocular, pentru epoca fanariotă (1762), un caz în care domnul a sărutat scara calului ginerelui sultanului care se afla în trecere prin Moldova, iar în alt rând, că domnul a sărutat piciorul hanului tătar¹². Deci, pentru secolul al XVIII-lea cel puțin, sărutul piciorului era o realitate.

Prosternarea la picioarele sultanului nu a fost privită însă de către otomani ca un act de umilire impus principilor creștini. Această formă de omagiu făcea

¹⁰ Gheorghe Duca a intrat chiar singur la sultan, însoțit doar de marele vizir. *Ibidem*, p. 37.

¹¹ Cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 165. D'Andezel, în 1726, nota că Grigore Matei Ghica, urmând obiceiul domnilor români, s-a aplecat înaintea sultanului până la pământ; Hurmuzachi, *Documente. Supliment.*, I/1, p. 462. La 1566, principele Transilvaniei a venit în fața sultanului și „scoțându-și tichia sa împodobită cu pietre prețioase, lucrute cu meșteșug, a îngenunchiat după obiceiul lor, în semn de supunere. Atunci Măria Sa, Preafericitul Padișah, i-a poruncit să se scoale. Ridicându-se, după ce a mai făcut doi pași, el a îngenunchiat din nou. Îngenunchind a treia oară, s-a dus apoi și s-a închinat la picioarele sultanului. După ce s-a sculat, Măria Sa, marele vizir, Mehmed-pașa (Sokollu), i-a adus el însuși scaunul împodobit cu perle și acesta s-a așezat pe el (...)”, *Cronica lui Mustafa Selaniki* (sec. al XVI-lea), la Mustafa A. Mehmed, *Cronici turcești*, p. 360. La 1756, Constantin Mavrocordat „s-a aruncat jos în fața sultanului”, iar Constantin Moruzi, la intrare „s-a aruncat cu totul la pământ în fața supremului stăpân”, H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 55-56 și 37.

¹² Gheorgachi relatează episodul din iulie 1762, când Grigore Ioan Calimah voievod întâmpină pe noul pașă de Hotin, Hamza, ginerele sultanului Mustafa: domnul a ieșit călare pe un armăsar și a descălecat aproape de pașă, care s-a oprit pe loc. „și mergând domnul către pașă, după obiceiul închinăciune ce au făcut, au sărutat scara calului cea din dreapta” (p. 302). Același Gheorgachi consemnează: „când iese domnul înaintea vreunui han ce trece prin țară, merge la saivantul (cortul) hanului și așa este obiceiul: domnul ridică gugiomanul din cap și-l dă la un copil din cei din casă ai hanului, de-l ține; așa, fără ișlic, merge de sărută piciorul hanului, iar după ce se ridică primește ișlicul și îl așează pe cap”; autorul adaugă mai jos: „Însă când sărută domnul piciorul hanului, el încă are obiceiul de-și pune mâna la obraz și-și ridică ișlicul de abia numai îl atinge cu palma” (p. 307), vezi Dan Simionescu, *op. cit.*

parte din protocolul investiturii în funcție a oricărui vizir sau pașă¹³. Dimitrie Cantemir susținea chiar că ceremoniile ce se desfășurau în onoarea domnilor români, deși urmau același tipic, erau chiar mai strălucitoare decât în cazul vizirilor sau pașalelor¹⁴. Fiind numiți în actele oficiale otomane „pildă pentru emirii neamului Mesiei și onorați printre mai marii celor de credința lui Iisus”¹⁵, principii Moldovei și Valahiei erau singurii, în afară de padișah, care aveau privilegiul de a se deplasa prin capitala Imperiului Otoman însoțiți de fanfara militară (tubulhanaua)¹⁶. Deși li se refuza portul *coroanei*, domnii români se bucurau de dreptul de a purta egreta de pene cu diamante¹⁷, *cabanița*¹⁸ îmblănită asemeni celor mai înalți dregători ai lumii otomane. Pentru sfârșitul secolului al XVI-lea este amintit chiar „privilegiul unic al domnilor români de a purta *marele steag* (otoman) în campaniile sultanilor”¹⁹.

Ceremoniile otomane nu apar însă pe loc gol, ci se suprapun peste glorioasa tradiție bizantină, din a cărei fast imperiul sultanilor a moștenit numeroase elemente. Creștinilor răsăriteni li s-a cultivat ideea că sultanul aflat pe tronul de la Constantinopol nu era altceva decât urmașul împăratului bizantin, iar dacă el era un păgân această pedeapsă reprezenta tot voința lui Dumnezeu.

Capul bisericii răsăritene, împăratul Bizanțului, era considerat persoană sacră, în fața căreia se cuvenea ca toți supușii să se prosterneze. Această practică venită din spațiul oriental a fost denumită, după eticheta bizantină, *proskinesis*. Surse contemporane evenimentelor consemnează că *Manuil, fiul mai tânăr al împăratului Ioan V. Paleologul, îi săruta acestuia mâinile și picioarele*²⁰. Atât basileul cât și urmașul la tron purtau pantofi roșii de purpură, ce simbolizau puterea imperială²¹. Prosternarea la picioarele împăratului era însoțită de sărutul papucului. Basilisa *Teodora*, soția lui Justinian, pretindea ca

¹³ Aurel Decei scriind, în *Istoria Imperiului Otoman până la 1656* (București, 1978, p. 241) despre ceremonia întronării lui *Murad III*, arăta că marele vizir Sokollu-Mehmed pașa, unchiul noului sultan, i-a *sărutat veșmintele*, deși până atunci se obișnuia *să se sărute mâna padișahului*: „din cauza slugărniceii lui Sokollu, de atunci înainte s-a început la *biat* să se sărute *poala și franjurile tronului* și sistemul acesta a durat până în anul 1924.” Gestul marelui vizir nu poate fi redus, totuși, la un simplu act de slugărnicie, așa cum sugera distinsul orientalist..

¹⁴ H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 83.

¹⁵ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești*, p. 147, 190-191, 207-208.

¹⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 167.

¹⁷ H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 36 și 52 (stüpürghé).

¹⁸ *Ibidem*, p. 50.

¹⁹ *Căldători străini despre țările române*, vol. III, p. 183.

²⁰ Georgios Sphrantzes, *Memorii* (1401-1477), București, 1966, p. 195.

²¹ *Ibidem*, p. 155, 183, 195.

și cei mai înalți demnitari ai imperiului să-i sărute *amândouă picioarele* ²². În alte cazuri erau sărutați *genunchii* basileului și ai augustei sale soții ²³.

Vedem, astfel, că dacă, printr-un joc al istoriei, Imperiul Bizantin ar mai fi supraviețuit două-trei secole, domniile români s-ar fi deplasat la Constantinopol (precum altădată principii bulgari și sârbi), pentru a săruta încălțăminte de purpură a unui *împărat grec și creștin*, a cărui autoritate, cel puțin spirituală, s-ar fi întins peste întreg spațiul ortodoxiei.

După căderea Bizanțului, o parte din prerogativele basileului au fost moștenite de către patriarhul de Constantinopol. Probabil că și lui i se sărutau picioarele. Cronicarul Radu Popescu, relatând despre șederea patriarhului Nifon în Țara Românească (sec. al XVI-lea), surprinde, credem, ruperea unui astfel de contract simbolic, atunci când notează că patriarhul „și-a scuturat *papucii* până la prah și l-au afurisit pe domn” ²⁴.

În celălalt centru al creștinătății, la Roma, după prăbușirea statului antic, Papa, considerându-se moștenitor atât al sfântului Petru cât și al împăraților romani, s-a impus drept cap al lumii occidentale, recunoscut ca atare în Evul Mediu. Astfel, având în vedere caracterul sacru al Papei, nu ne va surprinde epistola lui Bernardino Quirini, care, la 1599, scria Sfântului Părinte că, pentru a obține documente ferme de numire a sa ca episcop catolic pentru Moldova și Țara Românească, „m-am hotărât să vin eu însumi în acest scop să sărut picioarele prea sfinte ale *Fericirii Voastre*”, adăugând (în aceeași frază!): „și, de asemenea pentru a săruta *picioarele Sanctității Voastre în numele amintitului principe*” (Jeremia Movilă) ²⁵.

La Roma, acest subiect avea o sorginte antică, datând, probabil, din timpul împăratului Dioclețian (284–305), fondatorul Dominatului, care, pentru a revigora autoritatea supremă a statului, a introdus în *cultul imperial* multe elemente orientale de etichetă, printre care și *proskinesis*-ul.

În Evul Mediu, în timpul așa numitei „*lupte pentru investitură*”, papa Grigore VII (1073–1085) stabilea printr-un *dictatus* că „doar *Papa* poate folosi însemnele imperiale; *el este singurul om căruia toți principii îi sărută picioarele*...” ²⁶

²² Procopius din Caesareea, *Istoria secretă*, București, 1972, p. 127; Charles Diehl, *Teodora, împărăteasa Bizanțului*, ed. II, 1991, p. 51.

²³ Idem, *Mari probleme ale istoriei bizantine*, 1969, p. 190.

²⁴ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Românești* (ed. Const. Greccescu, București, 1963, p. 25.

²⁵ *Căldători străini în țările române*, vol. IV, p. 36.

²⁶ Mihail Dimitrie Sturdza, *Nobilimi europene*, în „Magazin istoric”, 9/1995, p. 80.

În acest context poate fi explicată afirmația unui călător *italian*, care face notă discordantă cu alte mărturii de epocă. Este vorba despre Gian Lorenzo d'Anania, care scria, la 1573, că „domnul de la Târgoviște este dator, înainte de a se încorona cu coroana de aur, să se ducă el însuși la Poartă să sărute piciorul suzeranului său”²⁷. Mărturia sa (singulară și indirectă) privind sărutul piciorului sultanului, confruntată cu mărturiile directe, otomane și românești, care nu fundamentează o asemenea afirmație, ne sugerează ipoteza că relatarea în discuție este o simplă calchiere a obiceiului pe atunci în vigoare la curtea Papei, neavând o valoare reală în ceea ce privește raporturile domnilor români cu sultanul.

Surprinzătoare pot apărea, însă, mărturiile despre sărutul picioarelor domnilor din Moldova și Muntenia. Astfel, cronica atribuită lui Grigore Ureche relatează cum în pribegia lui Rareș, un fost aprod „îndată au cunoscut pe domnul său, Pătru vodă, și au căzut de i-a sărutat picioarele”²⁸. O practică similară este atestată și în Muntenia la 1547, când este consemnat faptul că boierii munteni obișnuiau să sărute picioarele domnului lor²⁹. Și la 1645, un călător străin, trecând prin Moldova, nota că „oamenii de rând când vin înaintea domnului îi sărută picioarele și la fel fac și supușii față de stăpânii lor, sau cei prinși în vreo vină, când se roagă în genunchi de iertare, sau o dobândesc”³⁰.

În finalul cercetării de față putem constata că sursele documentare din epocă, mai ales cele otomane, deși fac suficiente referiri la actul de omagiu al domnilor români către sultan, nu vorbesc, cel puțin în mod explicit, despre sărutul piciorului. Dimpotrivă, pentru secolele XV și XVI, cronicile consemnează doar sărutul mâinii padișahului.

În schimb, sursele bizantine sunt foarte clare în ce privește practica sărutului piciorului basileului, ca persoană sacră, deținătoare a puterii universale. Întâlnim același obicei și la Roma, unde se sărutau picioarele Papei.

La fel de surprinzătoare poate părea atestarea acestui obicei în Țările Române, chiar dacă el nu este predominant, practica obișnuită fiind sărutul mâinii. Având în vedere vechimea atestărilor este clar că românii l-au împrumutat de la bizantini și nu de la otomani, odată cu portul încălțăminte de purpură, ca însemn al puterii domnești. Charles Diehl, în una din lucrările sale scria despre sărutul genunchilor basileului în timpul lui Justinian. Acest fapt ne poate explica rostul *ucvilelor bicefale amplasate pe genunchii lui Mircea cel*

²⁷ *Călători străini*, vol. IV, p. 569.

²⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P.Panaitescu. ESPLA. 1955, p. 144.

²⁹ George Potra, *Bucureștii văzuți de călători străini*. București, 1993, p. 16 și 66.

³⁰ *Călători străini*, V., p. 331. Petru Bogdan Bakšić, prezent la 1640 în Țara Românească. nota că „supușii (*vasalli*) când vorbesc cu domnul trebuie să îngenunche și să vorbească în genunchi, ca și când ar fi Papa; preoții și călugării nu-și scot comănacul (*capello*) când vorbesc cu el și nici nu îngenunche, ci stau numai în picioare” (*Ibidem*, p. 206).

Bătrân, din binecunoscutul portret de la mănăstirea Cozia³¹. Amplasarea însemnelor de sorginte bizantină pe *genunchii* unui principe înveșmântat după moda occidentală ne-ar permite să presupunem că ele pot fi puse în legătură cu practica *sărutului genunchilor* basileului, moștenită și la curtea domnilor din Țara Românească, în zorii veacului XV.

Fig. 1. Împăratul Otto I cel Mare (962-973) sărutând piciorul lui Iisus.
(După H. Zimmermann, *Veacul întunecat*, București, 1983)

³¹ Vezi Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române*, p. 223-225, fig. 72, 74, 75. În forma actuală cele două acvile bicefale datează din secolul al XVII-lea, când pictura a fost reîmprospătată. Se pare, însă, că ele se suprapun peste o reprezentare mai veche a aceluiași simbol. Istoricul D. Năstase (Atena), ale cărui cercetări vizează în mod deosebit simbolistica puterii, a arătat că, înainte chiar de Mircea cel Bătrân, acvila bicefală a mai fost purtată pe veșminte și de alți domni munteni, precum Nicolae Alexandru și Vladislav Vlaicu.

Fig. 2. Sărutatul papucului la curtea sultanului Baiazid
(După „Magazin istoric“, 1971/8, p. 32-33)

UN ÉLÉMENT DE CÉRÉMONIAL MÉDIÉVAL: „LE BAISER DU PANTOUFLE“

R é s u m é

La nouvelle orientation historiographique concernant l'idéologie du pouvoir du Moyen Âge rend possible l'explication du sens réel de certains gestes, dont la signification est de nos jours oubliée, s'échappe à l'abordation traditionnelle. L'évaluation des faits seulement de la perspective du présent sans pénétrer dans l'esprit des siècles passés mène, inévitablement, à la falsification de l'histoire.

Un tel cliché hérité se réfère au *baiser du pied du sultan* par les princes roumains, perçu comme un acte prémédité d'humiliation des vassaux chrétiens. L'analyse des chroniques et des documents turcs concernant les XVe – XVIIe siècles révèle plusieurs relations conformément auxquelles les princes roumains baisaient le pied de l'Empereur turc, à cette époque. L'orientaliste Aurel Decei met sur la compte du grand vizir Sokollu-Mehmed pacha l'introduction de ce geste rituel (1595). Depuis lors le baiser du pantoufle faisant d'habitude partie du rituel

d'investissement des vizirs et des pachas, devenant plus tard une pratique courante aussi pour les vassaux chrétiens.

Ce coutume est, en fait, une reprise du *proskinesis* byzantin, qui reflétait la conception sur la personne sacrée de l'empereur dont les sujets, conformément à l'étiquette, baisaient les chaussures en pourpre ou les genoux. Le sultan se considérait l'héritier du basiléus byzantin, et prétendait la suzeraineté sur les anciens vassaux de celui-ci y compris sur les princes des Pays Roumains.

Les mentions des sources narratives à propos du baiser des pieds des princes roumains (les XVI-e – XVII-e siècles de la Moldavie et la Valachie peuvent être considérées surprenantes mais elles sont explicables par l'héritage de l'idée impériale byzantine acquis par ces princes orthodoxes, théorie soutenue avec véhémence dans les dernières années par les études de l'historien Dumitru Năstase (Atena).

Un témoignage iconographique qu'on peut comprendre différemment par l'intermédiaire de ce qu'on a présenté ci-dessus, est le célèbre portrait mural de Mircea Le Vieillard, du monastère Cozia (XV-e siècle), où bien que ce prince soit présenté en habits occidentaux, ces vêtements présentent aux genoux deux aigles impériales byzantines, explicables par l'existence de la coutume du baiser des pieds (des genoux) à la cour des princes de la Valachie, même avant la chute de Constantinople (1453).